

A tőke újragondolása a *Grundrisse* fényében¹

Kritikai társadalomelmélet és a kortárs világ

A kritikai társadalomelmélet nem tartott lépést az utóbbi három évtizedben végbement átfogó globális átalakulásokkal. A marxista gondolkodás és tudományosság 1960-as évekbeli és 70-es évek eleji intenzív és eredményes újjáéledését követően számos elméletalkotó elfordult a marxizmustól. Az intellektuális mezőnyt posztmodern és posztstrukturalista megközelítések kezdték uralni, ezek sokak számára a marxizmus hiteles kritikáinak tűntek. Azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az efféle megközelítések nem ragadják meg kellőképpen a jelenlegi kor sajátosságait; képtelenek megvilágítani a világot az elmúlt pár évtizedben átszervező alapvető történelmi változásokat. Még az olyan jelentős gondolkodók is, mint Habermas, Foucault és Derrida, egy eltűnőfélben levő történelmi konfiguráció – a hanyatló fordizmus – elméletalkotóinak tűnnek, és kritikai megközelítéseik egyre kevesebbet világítanak meg korunk társadalmi univerzumából.

A posztmarxista diskurzusok egyik nyilvánvaló elégtelensége abban áll, hogy nélkülöznek bármiféle komoly politikai-gazdaságtani megfontolást. Ez a hiány különösen szembetűnővé vált a globalizációs folyamatok vonatkozásában. Ezzel egyidőben azonban az is világos, hogy bármennyire is fontos beépíteni napjaink kritikai elméleteibe politikai-gazdaságtani megfontolásokat, a hagyományos marxizmushoz való hiteles visszatérés lehetetlen. Ez a hagyományos kritikai keretrendszer ugyanis képtelen volt a kommunista felhalmozási rezsimek adekvát történelmi elemzését megalapozni;

Moishe Postone (1942–2018), történész, filozófus, a University of Chicago egyetemi tanára.

A fordítás a következő kiadás alapján történt: Moishe Postone: *Rethinking Capital in light of the Grundrisse*. In Marcello Musto (ed.): *Karl Marx's Grundrisse: foundations of the critique of political economy 150 years later*. New York, Routledge, 2008, 120–137.

1 Szeretném megköszönni Robin Bates-nek és Jake Smith-nek kritikai visszajelzéseiket.

politikai-gazdaságtani előfeltevéseit megkérdőjelezte a természettudományos tudás és a fejlett technológia növekvő jelentősége a termelési folyamatban; emancipációs eszményei pedig egyre távolabbra kerültek a mai társadalmi és kulturális elégedetlenség meghatározó kérdéseitől.

Mindazonáltal az újabb történelmi tendenciák rámutatnak a kapitalizmus kielégítőbb kritikai elméletének a fontosságára. Bár e tendenciák között olyan fejleményeket is találunk, amelyek a hagyományos marxista elmélet anakronisztikus jellegét igazolják – például olyan új társadalmi mozgalmakat, mint az ökológiai tömegmozgalmak, a nő- és melegjogi mozgalmak, a kisebbségi emancipációs mozgalmak, de idetartozik a különféle „fundamentalista” mozgalmak által kifejezett erősödő elégedetlenség is –, az utóbbi évtizedeket a globális szintű gazdasági zavarok és a fokozódó interkapitalista versengés is jellemezte. Mindezek a fejlemények azt sugallják, hogy a kortárs világ adekvát kritikai elemzésének az új dimenziókat, de a kapitalizmus mögöttes kontinuitását is meg kell ragadnia.

Marx *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie [A politikai gazdaságtan kritikájának alapvonalai]*² című munkája a kapitalizmus természetének mélyreható újragondolására alapozott kortárs kritikai elemzésnek lehet a kiindulópontja. Az 1857–58-ban keletkezett kéziratot először 1939-ben adták ki, és csak az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején vált szélesebb körben ismertté. Bár a *Grundrissében* Marx nem dolgozta ki érett kritikai elméletének minden részletét, a kapitalista modernitás kritikájának általános irányultsága és e kritika alapvető kategóriáinak természete és jelentősége rendkívül világosan megjelennek ebben a kéziratban. *A tőkét* nehezebb megfejtani, és könnyebben félreérthető, mivel immanens kritikaként strukturált – olyan kritikaként, amely a vizsgálódás tárgyában immanensen benne rejlő nézőpontból kerül kifejtésre. Kategóriái emiatt félreérthetőek – afirmatívoknak, mintsem kritikaiaknak tűnhetnek. Ezért elég gyakran előfordul, hogy Marx kritikájának *tárgyát* e kritika *álláspontjával* tévesztik össze (erre a problémára még visszatérünk). Ez kevésbé érvényes a *Grundrisse* olvasása közben, ennek szerkezete nem annyira rigorózus, mint *A tőkéé*. Mivel Marx ebben a kéziratban még mindig a kategoriális³ elemzését igyekezett kidolgozni, a szöveg stratégiai szándéka jobban érthető, mint *A tőke* esetében. Ezért a

2 Postone – a marxista szakirodalom bevett hivatkozási gyakorlatát követő – eljárásával összhangban Marxnak ezt a munkáját a szövegben eszentül a *Grundrisse* rövidített címmel hivatkozunk. (A ford. megj. – Sz. B.)

3 Hogy elkerüljem a „kategorikus” terminus használata által okozott estleges félreértéseket, a „kategoriális” kifejezést használom Marx azon kísérletére, kísérletére, hogy érett kritikájának kategóriáival ragadja meg a modern társas élet formáit.

Grundrisse a politikai gazdaságtan érett marxi kritikájának természetére és irányára világíthat rá. Ha az 1857-58-as kézirat fényében olvassuk, ez a kritika alapjául szolgálhat a kortárs világ adekvátabb kritikai elméletnek, mint amelyet a hagyományos marxista keretrendszer tesz lehetővé.⁴

Hagyományos marxizmus

Mielőtt ezt a tézist a *Grundrisse* néhány kulcsfontosságú töredéke alapján kifejténém, röviden pontosítanám, hogy mi értendő „hagyományos marxizmus”-on ebben a fejezetben. Ez nem egy, a marxizmuson belüli sajátos történeti tendenciára utal, hanem általában a kapitalizmus bármely olyan elemzésére, amely azt lényegében a piac által közvetített és a magántulajdonban gyökerező osztályviszonyok terminusaiban ragadja meg. Az uralmi viszonyok itt elsősorban osztályelnyomást és kizsákmányolást jelentenek. Ezen az általános értelmezési kereten belül a kapitalizmust az egyfelől a magántulajdon és a piac terminusaiban értelmezett alapvető társadalmi viszonyok, másfelől az ipari termelési módként értett termelőerők között kialakuló, növekvő strukturális ellentmondás jellemzi. Szocializmus alatt pedig elsősorban a termelési eszközök kollektív tulajdona és egy ipari kontextusban történő központi tervezés értendő. A szocializmus tehát egy igazságos és tudatosan szabályozott elosztási mód, az ipari termeléssel összeegyeztetve (az ipari termelés egy, a kapitalizmustól lényegileg független technikai folyamat).

Ez a politikai gazdaságtan marxi kritikája alapkategóriáinak egy meghatározott értelmezéséhez köthető. Az érték marxi kategóriáját például általában úgy értelmezték, mint ami arra utal, hogy a közvetlen emberi munka mindig és mindenhol társadalmi gazdagságot teremt, ezt pedig a kapitalizmusban a piac közvetíti. Az értéktöbblet elmélete e nézetek szerint a kapitalista kizsákmányolás létét igazolja, azáltal, hogy kimutatja: a kapitalizmusban kizárólag a munka hoz létre a tőkés osztály által utólag kisajátított többletterméket.⁵

4 Az itt bemutatott argumentumok egy részét a következő munkámban fejtettem ki: Moishe Postone: *Time, Labour, and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory*. Cambridge University Press, Cambridge – New York, 1993.

5 Lásd, például: Gerald Allen Cohen: *History, Labour and Freedom*. Careldon Press, Oxford, 1988, 209–238; Maurice Dobb: *Political Economy and Capitalism*. G. Routledge & Sons, London, 1940, 70–78; Jon Elster: *Making Sense of Marx*. Cambridge University Press, Cambridge, 1985, 127; Ronald Meeks: *Studies in the Labour*

Ez a megközelítés a munka transzhistorikus felfogásán alapszik: a munka az ember és a természet között közvetítő tevékenység, amely célirányosan átalakítja az anyagot, a társas élet feltétele. Az ily módon értett „munka” minden társadalomban a gazdagság forrása, minden egyetemesen és ténylegesen társadalmi létrehozója. A kapitalizmus partikularizáló és fragmentáló viszonyai azonban meggátolják a „munka” beteljesülését. Így az emancipáció egy olyan társadalmi formában valósul meg, amelyben a transzhistorikus, a piac és a magántulajdon torzításaitól megszabadult „munka” végre nyíltan a társadalom szervezőelvének bizonyul. (Ez a felfogás természetesen kéz a kézben jár a szocialista forradalomnak mint a proletariátus „önmegvalósításának” az elképzelésével.) A „munka” itt a kapitalizmus kritikájának álláspontja.

A „hagyományos marxizmus” alapvető fogalmi keretrendszerén belül a különböző elméleti, módszertani és politikai megközelítések széles skálájáról beszélhetünk.⁶ Noha e keretrendszeren belül erőteljes gazdasági, politikai, társadalmi, történelmi és kulturális elemzések keletkeztek, a 20. századi történelmi fejlemények fényében ezek korlátoltsága jó ideje nyilvánvaló. Annak érdekében, hogy a kapitalizmusnak a kortárs világban betöltött központi szerepét megértsük, a tőkének a hagyományos marxista keretrendszerrel szakító újragondolására van szükség.

Theory of Value. Lawrence and Wishart, New York–London, 1956; John Roemer: *Analytical Foundations of Marxian Economic Theory.* Cambridge University Press, Cambridge, 1981, 158–9; Ian Steedman: Ricardo, Marx, Sraffa. In Ian Steedman (ed.): *The Value Controversy.* NLB, London, 1981, 11–19; Paul Sweezy: *The Theory of Capitalist Development.* Oxford University Press, New York, 1968, 52–53.

- 6 Ebbe beleértjük az újabb keletű kritikai Marx-értelmezések mindkét meghatározó irányzatát – a strukturalizmust és a kritikai elméletet. Althusser például a „munka idealizmusának” és a szubjektumokként felfogott emberek ismeretelméleti szempontból kifinomult és éles kritikáját fogalmazta meg; továbbá a társadalmi viszonyoknak olyan struktúrákként való elgondolását is bevezette, amelyeket nem lehet redukálni az antropológiai interszubjektivitásra. Mindazonáltal a többlet kérdésében a kizsákmányolás kérdésére, a termelés kapcsán pedig a fizikai „materiális” dimenzióira összpontosít – ezek az elemek pedig végeredményben a kapitalizmus hagyományos megértéséhez tartoznak (Vö.: Louis Althusser – Étienne Balibar: *Reading Capital.* London, NLB, 1970, 145–54, 165–82.). Lukács és a Frankfurti Iskola tagjai, amikor az elméleti válasz lehetőségét keresték a kapitalizmus történelmi átalakulására (arra, hogy az egy piacközpontú formából egy bürokratikus, államközpontú formára váltott át), hallgatólagosan beismerték azt, hogy elégtelen a modernitásnak egy olyan kritikai elmélete, amely a kapitalizmust csupán 19. századi fogalmakkal ragadta meg – vagyis a piac és a termelési eszközök magántulajdonának fogalmaival. Azonban másfelől éppen az ilyenfajta elméletek bizonyos előfeltevéseitől nem szabadultak meg (lásd: Postone: *Time, Labour, and Social Domination.* i. m. 71–120.).

Retrospektíve nyilvánvalóvá vált, hogy a tőke hegemoniájának társadalmi/politikai/gazdasági/kulturális konfigurációja történetileg változó – a 19. század liberális kapitalizmusának merkantilizmusától a 20. század államközpontú, fordista kapitalizmusán keresztül egészen a kortárs neoliberais globális kapitalizmusig. Mindebből arra következtethetünk, hogy a kapitalizmust nem azonosíthatjuk teljesen egyik történelmi konfigurációjával sem, s ez fölveti a kapitalizmus mint a társadalmi élet formája alapvető lényegének – vagyis a tőke természetének a kérdését.

A Grundrisse: a kapitalizmus lényege

A *Grundrisse* segít tisztázni Marxnak a kapitalizmus lényegére vonatkozó érett felfogását, illetve a kapitalizmus történelmi meghaladásának a módját – mindezt a hagyományos marxista értelmezéseken túlmutatóan.

Az *Ellentmondás a polgári termelés alapzata (értékmérő) és maga a fejlődés között. Gépek stb.*⁷ (első kiemelés tőlem) címet viselő kulcsfontosságú töredékben Marx explicit módon kifejti, mit tekint a kapitalizmus lényegének, és megvilágítja azt az alapvető ellentmondást, amely megteremti a társadalmi élet posztkapitalista formájának történelmi lehetőségét. A töredék a következő állítással indít: „Az eleven munka cseréje tárgyasultra, azaz a társadalmi munkának a tőke és bér munka ellentétének formájában való tételezése – a végső fejlődése az *értékviszonynak* és az *értéken nyugvó termelésnek*”.⁸ A *Grundrisse* e töredékének címe és kezdőmondata rámutat arra, Marx számára az érték kategóriája a kapitalista termelés alapviszonyait fejezi ki – azokat a társas viszonyokat, amelyek a legalapvetőbb módon jellemzik a kapitalizmust mint társadalmi életformát. Ezzel egyidőben az érték kategóriája a gazdagság egy meghatározott formáját is jelenti. Az érték elemzésének ezért mindkét említett aspektust meg kell világítania. Az értéket mint a gazdagság egy formáját eddig általában úgy értették, mint a munka által teremtett gazdagság piaci közvetítésének kategóriáját. Azonban mikor Marx az idézett passzusban az „értékviszony” kapcsán „cseréről” beszél, az a csere, amire utal, nem a forgalom, hanem a termelés

7 Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai – Második rész. In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* (A továbbiakban *MEM.*) 46/II. Budapest, 1972, 168–170. (A töredék címében pontosabb volna az „érték mint mérték” kifejezés. Ford. megj. – Sz. B.)

8 Uo., 168.

közegében megy végbe – „[a]z eleven munka cseréje tárgyasultra”. Az, hogy Marx az értéket a „polgári termelés alapzata”-ként jellemzi, arra enged következtetni, hogy az értéket nem egyszerűen az áruk elosztási módozatának egy kategóriájaként (vagyis az úgynevezett önszabályozó piac megalapozására irányuló kísérletként) kellene értenünk, hanem elsősorban magának a kapitalista termelésnek a kategóriájaként.

Marx tehát a „termelési viszonyok” és a „termelőerők” közötti, a kapitalizmust jellemző ellentmondást a *Grundriss*ében a hagyományos marxista elméletektől eltérően elemzi. Az utóbbiak kritikája az elosztási módra (piac, magántulajdon) összpontosít, az ellentmondást pedig az elosztás és a termelés szférái között látják. Marx nyíltan kritizálja azokat az elméleti megfontolásokat, amelyek a történelmi átalakulást az elosztási mód fogalmaival gondolják el anélkül, hogy figyelembe vennék a termelési mód átalakításának lehetőségét. Példaként John Stuart Mill állítását hozza fel: „A gazdagság termelésének törvényei és feltételei fizikai igazságok jellegével bírnak [...]. Nem így van ez a gazdagság elosztásával. Ez csupán emberi intézmények kérdése.”⁹ Marx szerint ez nem igazolható elválasztás: „A gazdagság termelésének »törvényei és feltételei« és a »gazdagság elosztásának« törvényei ugyanazok a törvények különböző formában, és ezek is, azok is változnak, ugyanannak a történelmi folyamatnak vannak alávetve; egyáltalában csak mozzanatai egy történelmi folyamatnak.”¹⁰

Azonban ha a termelési folyamat és a kapitalizmus alapvető társadalmi viszonyai kölcsönösen összefüggnek, az előbbit nem gondolhatjuk el olyan termelőerőkként, melyek egy idő után ellentmondásba kerülnek a kapitalista termelési viszonyokkal. Ehelyett magát a termelési folyamatot kell úgy felfognunk, mint ami eredendően összefügg a kapitalizmussal. Más szóval ezek a passzusok azt sugallják, Marx a kapitalizmus alapvető ellentmondását nem úgy érti, mint amelynek egyik oldalán az ipari termelés, másik oldalán a piac és a kapitalista magántulajdon található. Ez további vizsgálódást igényel.

Amikor Marx az értékalapú termelésről értekezik, olyan termelési módként írja le, melynek „előfeltétele most és továbbra is – a közvetlen munkaidő tömege, az alkalmazott munka mennyisége mint a gazdagság termelésének döntő tényezője”.¹¹ Marx szerint az értéket mint a gazdagság egy sajátos formáját az jellemzi, hogy a termelési folyamat során kifejtett és az idővel mért közvetlen emberi munka hozza létre. Az érték olyan társadalmi forma, amely a közvetlen munkaidő kifejtésén alapul, ezt reprezentálja. Ez a forma Marx számára a tőke középpontjában

9 Marx idézi Millt. Uo., 288.

10 Uo., 288. (Kiemelés tőlem – M. P.).

11 Uo., 168.

található. Mint a kapitalizmust létrehozó alapvető társadalmi viszonyok kategóriája, az érték azt fejezi ki, ami most *és továbbra is* a kapitalista termelés alapja. De az értékalapú termelés olyan dinamikát generál, amely növekvő feszültséget okoz a kapitalista termelés mód ezen alapja és önnön történelmi fejlődésének eredményei között:

De abban a mértékben, ahogy a nagyipar kifejlődik, a valóságos gazdagság megteremtése kevésbé függ a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől, mint azoknak a hatóerőknek a hatalmától, melyeket a munkaidő alatt mozgásba hoznak, és amely maga – ezeknek erőteljes hatékonysága – megint nem áll semmilyen arányban a közvetlen munkaidővel, amelybe termelésük kerül, hanem éppenséggel a tudomány általános állásától és a technológia haladásától [függ] [...]. A valóságos gazdagság éppen [...] az alkalmazott munkaidő és a terméke közti roppant aránytalanságban mutatkozik meg, valamint éppúgy a tiszta elvonatkoztatásra redukált munka és az általa felügyelt termelési folyamat hatalma közti minőségi aránytalanságban.¹²

Az érték és a „valóságos gazdagság” ellentéte a gazdagság két olyan formája között áll fenn, melyek közül az első a „munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől” függ, a második viszont nem függ a közvetlen munkaidőtől. Ez az ellentét kulcsfontosságú Marx értékelméletének és a kapitalista társadalom alapvető ellentmondásáról alkotott elgondolásának a megértéséhez; rámutat arra, hogy az érték nem az általában vett társadalmi gazdagságra utal, hanem egy olyan történetileg meghatározott – potenciálisan átmeneti – kategória, amellyel vélhetőleg a kapitalista társadalom alapja is megragadható. Mi több, az érték nem pusztán csak a piaci közvetítés kategóriája, amely a gazdagság társadalmi elosztásának egy történetileg sajátos módját ragadná meg. Egy ilyen piacközpontú értelmezés – amely Mill azon álláspontjához köthető, mely szerint az elosztási mód történetileg változhat, a termelési mód azonban nem – a gazdagság egy olyan történelemfeletti formájának a létezését implikálja, amelyet különböző társadalmak különféleképpen osztanak el. Marx szerint azonban az érték a társadalmi gazdagság egy történetileg meghatározott formája, és lényegileg összefügg egy történetileg meghatározott termelési móddal. Ez azt sugallja, hogy különböző társadalomformáknak a gazdagság különböző formái felelnek meg. (Marx elemzése itt arra enged következtetni, hogy a gazdagság formája, a munka formája és a társadalmi viszonyok alapformája is különbözik a különféle társadalmi alakulatokban.)

12 Uo.

Több, az érték eredeteként felfogott munka egyediségét elemző – akár támogató, akár bíráló – érvelés is elsiklik a „valóságos gazdagság” (vagy „anyagi gazdagság”) és érték közötti különbségtétel fölött. A *Grundrisse* azonban azt mutatja: az „érték munkaelmélete” Marxnál nem az általában vett munka egyediségének az elmélete, hanem az értéknek mint a gazdagság egy formájának és egyben az értéket állítólag létrehozó munkaformának a történetileg specifikus formákként való elemzése. Következésképpen teljesen irreleváns Marx értékelmélete mellett vagy ellen úgy érvelni, mintha azt a (transzhistorikus) gazdagság munkaelméletének szánta volna – tehát úgy, mintha Marx politikai gazdaságtant írt volna, nem pedig a politikai gazdaságtan *kritikáját*.¹³ Ez persze nem jelenti azt, hogy az érték marxi kategóriájának a történetileg meghatározott kategóriaként való értelmezése egyszersmind a modern társadalom marxi elemzésének a helyességét is igazolná. Egy ilyen értelmezés azonban azt kívánja, Marx elemzését saját, történetileg meghatározott fogalmaival közelítsük meg, és nem úgy, mintha az a politikai gazdaságtan egy transzhistorikus elmélete volna – épp egy olyan elmélet tehát, amelyet ő maga erőteljesen bírált.

Ezek a megfontolások arra engednek következtetni, hogy az érték – a marxi elemzés keretrendszerén belül – kritikai kategória, amely a gazdagság és termelés kapitalista formáinak történeti meghatározottságát hivatott feltárni. A fentebb idézett bekezdés megmutatja, hogy Marx szerint az értékalapú termelés fejlődése oly módon megy végbe, hogy ez az érték történelmi tagadásának a lehetőségét jelzi. Kifejtésében, amely a kortárs körülmények felől nézve igencsak relevánsnak tűnik, Marx amellettt érvel, hogy a kapitalista ipari termelés fejlődésével az érték egyre inadekvátabbá válik arra, hogy a társadalmi gazdagság mértéke legyen. Az értéket, a gazdagságnak az emberi munkaidő kifejtéséhez kötött formáját a modern tudomány és technológia hatalmas gazdagságtermelő potenciáljával helyezi ellentétbe; az érték éppen azon termelési rendszer potenciáljának köszönhetően válik anakronisztikussá, amelyet ő maga hozott létre. Ennek a potenciálnak a megvalósulása az érték fölszámolását vonná maga után.

13 Jon Elsternél találunk példát ilyen érvelésre. Marx érték- és értéktöbblet-elmélete ellen azzal érvel, hogy tagadja azt, hogy „a munkásoknak lenne egy titokzatos kapacitása arra, hogy ex nihilo alkossanak”; ezzel szemben azt mondja, hogy „az ember képessége arra, hogy kiaknázza a környezetet, lehetővé tesz egy többlet bármely adott fogyasztási szinten felül” (Elster: *Making Sense of Marx...*, i. m., 141.). Ily módon gondolkodva a gazdagság megteremtéséről, Elster érvelésében az érték implicite transzhistorikus kategóriaként szerepel, ez pedig elfedi azt a distinkciót, amit Marx az „érték” és a „valóságos gazdagság” között megvon.

Ez a történelmi lehetőség azonban nem egyszerűen annyit jelent, hogy a javaknak egyre növekvő tömegét lehetne előállítani a létező ipari termelési módra hagyatkozva, mely javakat aztán egyenlőbben osztanánk el. A „valóságos gazdagság” és az érték közötti növekvő ellentmondás – amely arra a lehetőségre utal, hogy ez előbbi felülkerekedhet az utóbbin, és a társadalmi gazdagság meghatározó formájává válhat – egy másfajta, a társadalmi munka egy újabb, emancipatórikusabb szerveződésén alapuló termelési folyamat lehetőségét is maga után vonja:

A munka többé nem annyira a termelési folyamatba bezártként jelenik meg, mint inkább az ember őrzőként és szabályozóként viszonyul magához a termelési folyamathoz. [...] A munkás a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő ágense lenne. Ebben az átváltozásban nem a közvetlen munka, amelyet az ember maga végez, nem is az idő, amelyet dolgozik, hanem a saját általános termelőerejének elsajátítása, az, hogy megérti a természetet és uralkodik felette társadalomtestként való létezése révén – egyszóval a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdagság nagy alappilléreiként jelenik meg. Az *idegen munkaidő ellopása, amin a mostani gazdagság nyugszik*, nyomorúságos alapzatként jelenik meg ezzel az újonnan kifejlődött, maga a nagyipar által létrehozott alapzattal szemben.¹⁴

A *Grundrisse* e töredéke világossá teszi: Marx számára a kapitalizmus meghaladása az értéknek mint a gazdagság egy meghatározott társadalmi formájának a fölszámolását feltételezi, s ez a kapitalizmus alatt kifejlődött, meghatározott termelési mód meghaladását vonja maga után. A munkaidő többé nem szolgálna a gazdagság mértékéül, és a gazdagság termelését többé nem a termelési folyamatban kifejtett közvetlen munkaidő valósítaná meg: „Mihelyt a munka a közvetlen formában többé nem a gazdagság nagy forrása, akkor a munkaidő többé nem mértéke és szükségképp nem mértéke a gazdagságnak és ezért a csereérték [szükségképp nem mértéke] a használati értéknek.”¹⁵

Más szóval Marx a kapitalizmus alapvető társadalmi viszonyait, gazdagságformáját és anyagi termelési formáját kölcsönös összefüggésükben elemzi; elemzésében az értékalapú termelés, a bér munkán alapuló termelési mód és a proletármunkán alapuló ipari termelés egymással lényegi összefüggésben állnak. Ezért az érték egyre anakronisztikusabb jellege egyszersmind a kapitalizmusban kifejlődött ipari

14 Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai – Második rész.*, i. m., 168–169.

15 Uo., 169.

termelési folyamat egyre anakronisztikusabb jellegét is jelzi. A kapitalizmus meghaladása Marx szerint maga után vonja az anyagi termelés formájának – tehát annak a módnak, ahogyan az emberek dolgoznak – a mélyre ható átalakítását.

Mindazonáltal a szocialista társadalom Marx számára nem automatikusan, valamiféle lineáris, evolúciós történelmi fejlődés eredményeként jelenik meg. A termelési folyamat fentebb körvonalazott radikális átalakulása *nem* valamiféle kvázi-automatikus következménye a tudományos és technikai tudás – vagy alkalmazás – gyors gyarapodásának. Sokkal inkább egy *lehetőségről* van szó, amely egy növekvő belső társadalmi ellentmondásból jön létre. Bár a kapitalista fejlődés irányultsága létrehozza a társadalmi munka új, emancipatórikus szerveződésének lehetőségét, ennek általános érvényű megvalósulása a kapitalizmus viszonyai között lehetetlen.

A tőke maga a folyamatot végző ellentmondás [azáltal], hogy a munkaidőt minimumra igyekszik redukálni, miközben másfelől a munkaidőt a gazdagság egyetlen mértékeként és forrásaként tételezi. Csökkenti ezért a munkaidőt a szükséges munkaidő formájában, hogy növelje a fölösnek a formájában; ezért a fölös munkaidőt növekvő mértékben feltételként – *question de vie et mort* – tételezi a szükséges munkaidő számára.¹⁶

A „szükséges” és a „fölös” munkaidő kérdését itt nem tudjuk teljeségében tárgyalni. Fontos azonban azt megjegyezni, hogy Marx szerint, bár a kapitalizmus által kifejlesztett hatalmas termelőerők potenciálja fokozatosan elavulttá teszi a termelésnek a közvetlen munkaidő-kifejtésen alapuló szervezését, e potenciál teljes megvalósulását éppen a kapitalizmus saját struktúrája teszi lehetetlenné. A gazdagság egyetlen tőkét képző formája ugyanis a közvetlen munkaidő-kifejtésen alapszik. Ezért a mértékként működő érték és az anyagi gazdagság közötti növekvő eltérés ellenére az értéket nem egyszerűen kiszorítja a gazdagság egy új formája,¹⁷ hanem – mondja Marx – a kapitalista társadalom szükségsze-

16 Uo.

17 Azt a gondolatot, hogy az érték Marx számára nem az általában vett gazdagság kategóriája, hanem a kapitalista modernitás középpontjában álló gazdagság és társadalmi viszonyrendszer formáinak a történeti sajátossága, olyan eltérő gondolkodású szerzők értékék félre, mint Jürgen Habermas, Daniel Bell és Antonio Negri. Mind Habermas, mind Bell úgy tartották az 1970-es évek elején, hogy az érték munkaelmélete történelmileg meghaladottá vált, és hogy a kortárs társadalomnak az „érték tudomány- és technológiaelméletére” van szüksége. Ezért mindketten elfedték az érték és a „valóságos gazdagság” közti marxi distinkciót, és így azt a dialektikus

rű strukturális előfeltétele marad (jóllehet abból, ahogy a *Tőkében* érvel, ez nem különösebben nyilvánvaló).

Az érték, az áru és a tőke kategóriái alapján Marx kimutatja, a kapitalizmust egy inherens fejlődési dinamika jellemzi. Ez a dinamika viszont a kapitalizmus velejárója marad, vagyis nem önmeghaladó. E kategóriák nem csak ezt a dinamikát alapozzák meg, hanem egyben a kapitalizmus korlátait is; ami az anyagi gazdagság termelése felől nézve „fölös”, az a tőke számára strukturálisan „szükséges” marad. A kapitalizmus *ténylegesen* megteremti saját maga tagadásának a lehetőséget, de *nem* fejlődik automatikusan valami mássá. Az, hogy a közvetlen emberi munkaidő kifejtése központi jelentőségű, elengedhetetlen marad a tőke szempontjából, még akkor is, ha maga a tőke által előidézett fejlemények anakronisztikussá teszik – ez tehát belső feszültséget okoz. Ahogyan azt az *Idő, munka és társadalmi uralom* című könyvemben kifejtettem, Marx e belső feszültségre alapozva elemzi az ipari termelés természetét és fejlődési ívét.¹⁸

A *Grundrisse* ezen passzusai jelzik, a kapitalizmus strukturális ellentmondásáról alkotott marxi elképzelést nem kell rögtön olyan társadalmi antagonizmusokkal azonosítanunk, mint az osztálykonfliktus. Azt is megvilágítják, hogy Marx felfogásában a kapitalizmus ellentmondása alapvetően nem a termelőeszközök magántulajdonán alapuló kisajátítás és a társadalmiasított termelés közötti ellentmondást jelenti.¹⁹ Ez az értelmezés tehát alapjaiban tér el a hagyományos marxizmusétól. A *Grundrissében* Marx a kapitalizmus ellentmondását *nem* úgy értelmezi, mint ami a termelési folyamat és az érték, vagyis mint ami a kapitalista termelés és a kapitalista társas viszonyok között áll fenn. Hanem inkább úgy kezeli az előbbit, mint amit az utóbbi formál: a termelés a kapitalizmusban az „értéken alapuló

dinamikát is, amit Marx kidolgozott (Vö.: Habermas, Jürgen: *Between Philosophy and Science: Marxism as Critique*. In: Jürgen Habermas: *Theory and Practice*. Beacon Press, Boston, 1973, 222-229. Illetve: Bell, Daniel: *The Coming of Post-Industrial Society*. Basic Books, New York, 1973, xiv.). Negri amellet érvel, hogy az a marxi leírás a *Grundrissében*, amiről kimutattuk, hogy tárgya a termelés poszt-kapitalista megszervezése, valójában a kortárs kapitalizmust írja le, amely többé nem az érték törvényszerűségén alapszik, hanem a „parancsnoklás törvényszerűségén” (*Law of Command*) (Vö.: Negri, Antonio: *Marx Beyond Marx: Lessons on the Grundrisse*. J.F. Bergin Publishers, New York, 1989, 144ff.). Az efféle álláspontokban a szükséges és a fölös marxi dialektikus elemzését a történelem egy lineáris elképzelése helyettesíti.

18 Vö.: Moishe Postone: *Time, Labour, and Social Domination*..., i. m., 307–66.

19 Az érv, miszerint Marx számára a kapitalizmus elsődleges ellentmondása strukturális, és nem egyszerűen a társadalmi antagonizmusra utal, megtalálható Anthony Giddensnél is. Giddens azonban az ellentmondást a termelőeszközök magántulajdonán alapuló kisajátítás és a társadalmiasított termelés között látja, vagyis a burzoá elosztási viszonyok és az ipari termelés között (Vö.: Anthony Giddens: *Central Problems in Social Theory*. University of California Press, Berkeley, 1979, 135–41.).

termelési mód”. Ebben az értelemben utal Marx a kései írásaiban explicit módon úgy az ipari termelési módra, mint egy „specifikusan kapitalista termelési mód[ra] [...] (a technológia vonatkozásában is)”²⁰. A *Grundrisse* idézett passzusai arra engednek következtetni, hogy a kapitalizmus meghaladásával az anyagi termelési forma is átalakul. Továbbá azt az elképzelést is cáfolják, hogy Marx kritikai elmélete az evolucionista technológiai determinizmus egyik formája lenne.²¹ Épp ellenkezőleg: Marx a technológiát és a termelési folyamatot társadalmilag, az érték által konstituált formákként kezeli. Ezeket a formákat tehát nem kell egyszerűen a „termelőerőkkel” azonosítani, amelyek ellentmondásba kerülnek a kapitalizmus társadalmi viszonyaival. Ugyanakkor, bár a technológiát és a termelési folyamatot a kapitalista viszonyok alakítják, ezek mégis ellentmondást testesítenek meg. Marx elemzése különbséget tesz az érték által konstituált termelési forma *aktualitása és potenciálja* között – ez a potenciál egy új termelési formát tesz lehetővé. Ez a különbségtétel végeredményben a kapitalista viszonyok ellentmondásos természetéből fakad, melyet Marx a *Tőkés*ben a modern, kapitalista társadalmi élet kategóriáinak kettős jellegére vezet vissza.

Az idézett passzusok alapján világossá válik, hogy amikor Marx a *Grundrissé*ben a kapitalizmus ellentmondásának meghaladásáról ír és kijelenti, hogy a „munkástömegnek kell elsajátítania a maga többletmunkáját”,²² nem pusztán a magántulajdon kisajátítására és a többlettermék racionalisabb, méltányosabb és hatékonyabb használati módjára utal. Az itt említett elsajátítás magában foglalja a fejlett kapitalista termelésben benne rejlő potenciál reflexív alkalmazását magára a termelési folyamatra. A társadalmi termelési rendszer, amelyben a gazdagságot a közvetlen munkaidő kisajátítása hozza létre és amelyben a munkások egy termelő apparátus fogaskerekeiként dolgoznak – ez a társadalmi termelési rendszer fölszámolható. Marx szerint az ipari kapitalista termelési mód e két aspektusa összefügg. Így a kapitalizmus meghaladása – ahogyan az a *Grundrissé*ben bemutatásra kerül – implicite magában foglalja a bérmunkán alapuló termelési mód mind formális, mind materiális aspektusainak a meghaladását. Maga után vonja annak az elosztási rendszernek az eltörlését, melynek alapja a munkaerő-árunak arra a munkabérre való elcserélése, mellyel aztán

20 Karl Marx: Results of the Direct Process of Production. In *Marx and Engels Collected Works...*, vol. 34: *Marx 1861–64*, New York: International Publishers, 1994.

21 Ilyen állásponthoz lásd: G. A. Cohen: Forces and Relations of Production. In: John Roemer (ed.): *Analytical Marxism*. Cambridge University Press, Cambridge, 1986, 19–22.

22 Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai – Második rész...*, i. m., 171.

megvásárolhatóak a fogyasztás eszközei; maga után vonja annak a termelési rendszernek az eltörlését is, amely a proletármunkára, vagyis a kapitalista ipari termelésre jellemző egyoldalú és töredezett munkára épül. A társadalmi munka szerkezete vonatkozásában tehát a marxianus ellentmondást úgy kell értenünk, mint egy növekvő ellentmondást a munka két különböző fajtája között: az egyik az a munka, amelyet az emberek a kapitalizmusban végeznek, a másik pedig az a munka volna, amelyet akkor végeznének, ha az értéket fölszámolnák, és a kapitalizmusban kifejlődött termelési potenciált reflexíve arra használnák, hogy az embereket fölszabadítsa a saját munkájuk által konstituált elidegenedett struktúrák uralma alól. A kapitalizmus meghaladása egyáltalán nem a proletariátus önbeteljesítését, ellenkezőleg: a proletármunka materiális fölszámolását jelenti. A munka emancipációja az (elidegenült) munka *alól* való emancipálódást teszi szükségessé.²³

Ez az értelmezés megalapozza a kapitalista termelés konkrét formájának történeti kritikáját (illetve természetesen az érték és a tőke kategóriái által kifejezett absztrakt közvetítés és uralom kritikáját is). Ezáltal egyben megvilágítja Marx jól ismert állítását, mely szerint a kapitalista társadalmi alakulat az emberi társadalom előtörténetének lezárását jelenti. A proletármunka meghaladásának gondolatából következik, hogy az „előtörténetet” kifejezés azon társadalmi alakulatokra utal, amelyekben elsődlegesen közvetlen emberi munkán alapuló folyamatos többlettermelés folyik. Ez a jellegzetesség közös azon társadalmakban, amelyekben a többlet rabszolgá-, jobbágy- vagy bérmunkával teremtik meg. De egyedül a bérmunkán alapuló társadalmi alakulatot jellemzi Marx szerint egy olyan dinamika, amely megteremti az emberi munkán mint a termelési folyamat inherens elemén nyugvó többlettermelés meghaladásának történelmi lehetőségét. Olyan új társadalmi alakulat hozható így létre, amelyben a „*tömeg többletmunkája* nem feltétele többé az általános gazdagság fejlődésének, éppúgy nem, mint a *kevesek munkátlansága* az emberi fej általános erői fejlődésének”.²⁴

Marx számára tehát az előtörténet vége a fizikai és a szellemi munka közötti ellentét meghaladását jelöli. Ezt az ellentétet azonban nem a létező fizikai és szellemi munka pusztá egyesítésével lehet meghaladni. Marxnak a *Grundrissében* található termelésfelfogásából következik, hogy nem csupán a munka e két módozatának az elkülönülése, hanem meghatározó jellegzetességeik is a létező termelési formában gyökereznek. Szétválasztásuk csak mind a fizikai, mind a szellemi munka létező módozatainak az átalakításával, vagyis a munka egy új társadalmi szervezésének és struktúrájának a

23 Az eredeti, magyar nyelven visszaadhatatlan kiemelések: „The emancipation of labour requires the emancipation *from* (alienated) labour.” (Ford. megj – Sz. B.)

24 Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. – Második rész...*, i. m., 169.

történeti létrehozásával haladható meg. Egy ilyen új struktúra Marx szerint akkor válik lehetővé, amikor a többletermelés többé már nem szükségszerű módon elsődlegesen a közvetlen emberi munkán alapszik.

A *Grundriss*ének a kapitalizmus alapvető ellentmondásáról szóló töredéke tehát azt igazolja, hogy Marx kritikai elmélete lényegében egy magára a *munkára* irányuló kritika, nem pedig – ahogyan a hagyományos marxizmus értelmezte – a munka *álláspontjáról* megfogalmazott kapitalizmusbírálat. Ennek messzemenő következményei vannak *A tőke* megértésére nézve, és alapvetően elhatárolja a politikai gazdaságtan marxi kritikáját a politikai gazdaságtanként történő gyakori (félre)értelmezésétől. *A tőkének* egy ilyen, a *Grundriss*én alapuló olvasatát természetesen nem lehetséges teljességében kifejteni e fejezet keretei között. Ahhoz azonban, hogy ennek körvonalait fölvezoljuk, először röviden a *Grundrisse* egy másik kulcsfontosságú töredékéhez szükséges fordulnunk, melynek címe: *A politikai gazdaságtan módszere*.²⁵

A *Grundrisse*: Marx kategóriái

Ebben a töredékben Marx kritikai elemzése megfelelő kiindulópontjának a kérdésével küszködik. Világossá teszi, hogy elemzése kategóriáit nem szűk gazdasági értelmükben kell felfogni. Ezek „ennek a meghatározott társadalomnak [...] létezési formáit [*Daseinsformen*], egzisztencia-meghatározásait [*Existenzbestimmungen*] [...] fejezik ki”.²⁶ Ilyeneként egyszerre a társadalmi szubjektivitás és objektivitás formái; azt fejezik ki, „ami mind a fejben, mind a valóságban adott”.²⁷ Vagyis Marx kategóriái a modern, kapitalista életforma – gyakorta esetlegesen és külsődlegesen egymáshoz rendeltnek vélt – gazdasági, társadalmi és kulturális dimenzióit egymással szervesen összefüggőként törekednek megragadni. Ez a kategoriális megközelítés ellentmond a társadalmi objektivitás és szubjektivitás viszonyainak az alap/felépítmény modell szerint való megértésének.²⁸

25 Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai – Első rész. In *MEM 46/I*, Budapest, 1972, 26–34.

26 Uo., 31–32.

27 Uo., 31. (A magyar fordítást módosítottam. Ford. megj. – Sz. B.)

28 A köztük levő gondolati eltérések ellenére, mind Lukács György, mind Theodor Adorno és Alfred Sohn-Rethel is felismerte Marx kategóriáinak szubjektív/objektív jellegét és ezért elvetették az alap/felépítmény sémát.

Mi több, Marx azt is tisztázza, hogy kritikájának kategóriái történetileg meghatározottak. Még azok a kategóriák is, amelyek transz-historikusnak tűnnek, és amelyek valóban már sokkal korábban is történeti szerephez jutnak – mint a pénz és a munka –, kizárólag a kapitalista társadalomban fejlődnek ki teljesen és jutnak önazonosságra.²⁹

A munka e példája csattanósan mutatja, hogy még a legelvontabb kategóriák is, annak ellenére, hogy [...] minden korszakra érvényesek, mindamellett ennek az elvontságnak a meghatározottságában maguk is ugyanúgy történelmi viszonyok termékei és csak ezekre a viszonyokra és ezeken belül teljes érvényűek.³⁰

Más szóval: mint egyszerű, absztrakt kategóriák „éppoly modern[ek] [...], mint azok a viszonyok, amelyek ezt az egyszerű elvonatkoztatást [absztrakciót – a ford., Sz. B.] létrehozzák”.³¹ Mivel a kategóriák teljes kifejltségükben történelmileg meghatározottak,

[k]éptelen és hibás dolog volna [...] a gazdasági kategóriákat abban a sorrendben felsorakoztatni, amelyben történelmileg meghatározóak voltak. Sorrendjüket éppenséggel az a vonatkozás határozza meg, amelyben a modern polgári társadalomban egymással állnak, és amely pontosan fordítottja annak, amely [...] a történelmi fejlődés sorrendjének megfelel.³²

A kritikai elemzésnek éppen azzal kell kezdenie, ami tárgyának lényege „A tőke a polgári társadalom mindeneken uralkodó gazdasági hatalma”, és ezért neki kell „a kiindulópontot és a végpontot alkotnia”.³³

Az, hogy Marx vizsgálódása tárgyának történeti meghatározottságát hangsúlyozza, eredendően kapcsolódik kritikai elemzése kiindulópontjának a kérdéséhez. Marx egészen korán, már a *Német ideológiában* ragaszkodik ahhoz, hogy a tudatformák társadalmilag és történetileg

29 Vö.: Uo., 28–29.

30 Uo., 30.

31 Uo., 29. Marxnak a *Tőkében* található számtalan elméleti teljesítményeinek egyike az volt, hogy a kapitalista társadalomban teljesérvényű kategóriáknak a minden társadalmi életformára való transz-historikus átvetését visszavezette ezen átvetések társadalmi alapjaira. Ezt úgy érte el, hogy ezeket az átvetéseket a kategóriák olyan különféle fétisformáira alapozta, amelyek a kapitalista társadalmat konstituáló társadalmi közvetítési formák sajátosan absztrakt és konkrét dimenziói közötti kölcsönjátékban jönnek létre.

32 Uo., 32–33.

33 Uo., 32.

konstituáltak. Ezt az álláspontot a *Grundriss*ben a kapitalista társadalmat strukturáló kategóriák egyszerre objektív és szubjektív jellegével finomítja tovább. Ez azzal jár, hogy nincs olyan álláspont, a Marxét is beleértve, amely univerzális, transzhistorikus érvényességgel bírna. A gondolkodásnak ez a történeti relativizálása azonban nem jelenti egy érvényes elmélet lehetetlenségét; egy történetileg meghatározott elmélet is képes tárgyának szigorúan megfelelni. Ehhez arra van szükség, hogy az elmélet önreflexív legyen: saját lehetőségfeltételeit is képesnek kell lennie ugyanazokkal a kategóriákkal leírni, amelyekkel a tárgyat (azaz saját kontextusát) is megragadja.

Mi több, az elmélet történeti meghatározottsága nem egyszerűen tartalmi, hanem egyben formai kérdés is. Az elmélet formájának nem szabad az elmélet történeti meghatározottságával szembenemennie. Az elmélet nem tüntetheti fel magát valamiféle transzhistorikus formájú, egyetemesen érvényes „módszer”-ként, amely különféle, az elmélethez esetlegesen kapcsolódó tárgyra is alkalmazható volna. Ellenkezőleg, az elmélet történeti meghatározottsága azt kívánja, hogy a fogalom a saját tárgyának a fogalma legyen. (Ez a látszólag transzhistorikus hegeli mondás ironikus módon épp akkor lép érvénybe, amikor az elmélet öntudatosan és reflexíven történetileg meghatározott.)

A kritikai elemzés kiindulópontját ezért nem lehet karteziánus módon, egy megkérdőjelezhetetlenek, transzhistorikus érvényűnek vélt igazságra alapozni. A kiindulópontnak történetileg specifikusnak, azon történetileg meghatározott elemzés gyújtópontjának kell lennie, melynek tárgya, egy történetileg meghatározott társadalmi alakulat, egyszersmind a saját kontextusa is. Míg Hegel *A logika tudományában* arra törekedett, hogy olyan kiindulópontot találjon a logika kifejtéséhez, amely nem feltételez logikát, vagyis azon alap megtalálását tűzte ki célul, amely kívül esik azon, amit bizonyítani akar, Marx arra törekedett, hogy egy történetileg meghatározott kiindulópontot találjon egy olyan kritikai társadalomelmélet számára, amely nem a saját tárgyán/kontextusán kívül alapozza meg önmagát.

Mivel egy ilyen kiindulópontot nem lehet egyetlen transzhistorikusan érvényes előfeltevésre sem alapozni, csakis immanens módon igazolható – a kifejtés folyamatában tehát, ahol is minden egymás után kifejtett mozzanat retroaktíve igazolja a megelőzőt. És valóban, *A tőkének* éppen ilyen a szerkezete. A kezdet kategóriái – például az áru, az érték, a használati érték, az absztrakt és a konkrét munka – ténylegesen csak az elemzés ezt követő kifejtése révén nyernek igazolást.³⁴ Azt, ami *A tőke* első fejezetében e kategóriák transzhistorikus „megalapozásának”

34 Ennek további kifejtéséhez: Postone: *Time, Labour, and Social Domination...*, i. m., 138–144, 267–272.

tűnik, valójában Marx szigorúan immanens – a tárgyához képest külső álláspontot kizáró – bemutatásmódjának a keretrendszerében kell megérteni. Ily módon az, ami transzhistorikus megalapozásnak tűnik (például az érték esetében), valójában annak a módnak felel meg, ahogyan a szubjektív/objektív formák megmutatkoznak. Azaz valójában egy olyan metakommentárral van dolgunk, amely a modern, kapitalista társadalom strukturáló formái által meghatározott gondolkodásra irányul.³⁵

A tőke a *Grundrisse* fényében

Az eddig kifejtett megfontolásaink alapján ezen a ponton röviden körvonalazhatjuk *A tőke* egy olvasatát. Mint az köztudott, *A tőke* kiindulópontja az áru. A *Grundrisse* alapján mostanra nyilvánvaló, hogy az áru kategóriája itt nem úgy utal az árukra, ahogyan ezek különféle társadalmakban léteznek. De nem is az „egyszerű árutermelés”-nek a kapitalizmust állítólag megelőző (fiktív) történelmi stádiumára utal. Ellenkezőleg: az áru kategóriája itt történetileg meghatározott. A kapitalista társadalom legalapvetőbb társadalmi formáját jelöli, amelyből Marx e társadalom lényegi jegyeit és dinamikus minőségét kibontotta.³⁶ E forma jellemzői – például az, hogy egyidőben érték és használati érték – ugyanúgy történetileg meghatározottként értendők.³⁷

Az áru a társadalmi viszonyok egy sajátos formája, mondja Marx: a munka hozza létre. Következésképpen szükségszerű, hogy tárgyiassult formában létezzék, és kettős jellege legyen: egyszerre társadalmi közvetítési forma és termék, vagyis egyszerre érték és használati érték. E leírás alapjául Marx azon felfogása szolgál, miszerint a munka a kapitalizmusban történetileg meghatározott. Kijelenti, hogy a kapitalizmusban a munkának „kettős jellege” van: egyszerre „konkrét munka” és „absztrakt munka”.³⁸ A „konkrét munka” azon munkatevékenységekre utal, amely az ember és természet közötti interakciót közvetítik. Bár csak a kapitalizmusra igaz az, hogy minden ilyen tevékenység egy

35 Lásd: John Patrick Murray: Enlightenment Roots of Habermas' Critique of Marx. *The Modern Schoolman* 1979 (1): 57, 13ff.

36 Roman Rosdolsky kimutatta, hogy a kifejtett tőke létezése Marx kritikájának már a legelején előfeltételezett (Vö.: Roman Rosdolsky: *The Making of Marx's Capital*. Pluto Press, London, 1977, 46.)

37 Vö.: Karl Marx: *A tőke*. In *MEM* 23., Budapest, 1967, 75–76, 78.

38 Vö.: Uo., 47–52.

átfogó tevékenység – (konkrét) munka – típusaként van számon tartva, és hogy minden termék egymáshoz hasonló használati értéként van osztályozva, ez a fajta közvetítő tevékenység transzhistorikus: minden társadalomban létezik. Az áru használatiérték-aspektusa nem csupán a kapitalizmusban érvényes. Ebből viszont az következik, hogy az áru értékaspektusa és az ezt az értéket létrehozó munka *történetileg meghatározott*. Ezért az „absztrakt munka” nem az általában vett konkrét munkát jelenti, hanem egy más, történetileg meghatározott kategória. Amint az *Idő, munka és társadalmi uralom* című munkában kifejtettem, ez azt mutatja, hogy a kapitalizmusban a munka egy különleges társadalmi funkcióval rendelkezik, amely nem az általában értett munkatevékenység eredendő velejárója.³⁹ Az árutermelő munka a mások által termelt árukhoz való hozzáférés kvázi-objektív eszköze.⁴⁰ Az egymástól való függés egy új társadalmi formáját közvetíti, ahol is az emberek munkája vagy munkaterméke a mások munkatermékei megszerzésének kvázi-objektív eszközeként szolgál. Ilyen eszközként a munka és termékei átveszik ezt a közvetítő funkciót a korábbi nyilvánvaló társadalmi viszonyoktól.

Marx érett munkáiban tehát a munkának a társadalmi életben játszott központi, lényegi szerepének az elgondolása történetileg meghatározott. Ezt nem úgy kell értenünk, hogy az anyagi termelés az általában vett társadalmi élet vagy akár sajátosan a kapitalizmus leglényegesebb dimenziója volna. Hanem sokkal inkább úgy, hogy a munka a kapitalista társadalmat alapvetően jellemző, történetileg sajátos közvetítési forma. Ez a közvetítői tevékenység azonban nem az általában értett munkatevékenység eredendő jellemzője, ezért nem jelenik meg – és nem is jelenhet meg – önmagában mint közvetítés. Az áru történetileg sajátos dimenziójának, az értéknek az elemzésében ez utóbbi úgy jelenik meg, mint amit minden további nélkül az általában vett munka, az „emberi agy, izom, ideg, kéz stb. termelő ráfordítása” hoz létre.⁴¹ Ez azt jelenti, hogy a munka történetileg meghatározott, társadalmi közvetítő funkciója a kapitalizmusban úgy jelenik meg, mint transzhistorikus konkrét munka, mint általában értett „munka” – vagyis mint ontológiai lényeg, és nem úgy, mint egy történetileg meghatározott forma. Az, hogy a munkának ez a történetileg egyedi, sajátosan a kapitalizmusra jellemző társadalomkonstituáló funkciója ontológiai formában jelenik meg, alapvető meghatározottsága annak, amit Marx a kapitalizmus fétisformáinak nevez; minden olyan megközelítésben ott munkál, amely a

39 Postone: *Time, Labour, and Social Domination...*, i. m., 123–185.

40 Vö.: Marx: *A tőke...*, i. m., 76.

41 Vö.: Uo., 49.

munka által a kapitalizmusban betöltött társadalmi konstitutív szerepet történelemfölöttiként tüntet fel akár afirmatív módon (mint a klasszikus politikai gazdaságtan vagy a hagyományos marxizmus), akár tagadó céllal (mint *A felvilágosodás dialektikája*).⁴²

Marx szerint tehát a munka a kapitalizmusban nem csupán az emberek és a természet közötti kölcsönhatás, hanem egy történetileg sajátos társadalmi közvetítést is létrehoz. Ennélfogva tárgyasulási (az áru, a tőke) egyidőben a konkrét munka termékei és a társadalmi közvetítés tárgyasult formái. Ebben az elemzésben a társadalmi élet kapitalista formáját alapvetően jellemző társadalmi viszonyok jelentősen eltérnek azoktól a minőségileg sajátos és nyílt társadalmi viszonyoktól (mint például vérségi viszonyok), amelyek más, történetileg korábbi társadalmi életformákat jellemeztek. A kapitalizmust létrehozó alapvető társadalmi viszonyformák sajátos módon kvázi-objektívek és formálisak, és egy absztrakt, általános, homogén, illetve egy konkrét, partikuláris, anyagi dimenzió közti dualisztikus ellentét jellemzi őket (mindkettő természetesen, nem pedig társadalmilag konstituálnak tűnik.)

Ezt a történetileg specifikus közvetítésformát meghatározott társadalmi gyakorlatformák konstituálják, de ezektől a gyakorlatoktól kvázi-függetlenné válik. Ennek eredménye a társadalmi uralomnak olyan új formája, mely az embereket egyre személytelenebb „racionális” imperatívuszoknak és kényszereknek veti alá, amelyeket nem lehet meghatározott társadalmi csoportosulások (például osztályok) vagy gazdasági és/vagy állami intézmények konkrét uralmaként megragadni. Akárcsak a Foucault által elgondolt hatalomnak, ennek az uralomformának sincs meghatározott helye, és egyáltalán nem tűnik társadalminak. De nem is statikus, hanem időileg dinamikus. Marx *A tőké*ben úgy kezeli a kapitalizmus történelmileg dinamikus jellegét, mint a neki megfelelő társadalmi életforma egy történetileg meghatározott és sajátos – a kapitalista társadalmat strukturáló formákkal járó személytelen uralomból eredő – jellegzetességét. Azaz történetileg relativizálja az eredendő történelmi dinamika gondolatát.

Ezt a dinamikát a kapitalizmust alátámasztó társadalmi formák kettős jellege mozgatja. Kulcsfontosságú megjegyezni, hogy az a különbségtétel, amit Marx a *Grundriss*ében az érték és a „valóságos gazdagság” között megvont, *A tőke* első fejezetében újra megjelenik, mint az érték és az „anyagi gazdagság” közötti különbség.⁴³ Az anyagi gazdagságot a megtermelt termék mennyisége méri, és a munka mellett számos más

42 Lásd: Theodor Adorno –Max Horkheimer: *A felvilágosodás dialektikája*. Atlantisz, Budapest, 2011.

43 Vö.: Marx: *A tőke...*, i. m., 48–51.

tényező függvénye, mint például a tudás, a társadalmi szerveződés és a természeti körülmények.⁴⁴ Marx számára az értéket, a gazdagság elsődleges formáját a kapitalizmusban kizárólag a (társadalmilag szükséges) emberi munkaidő-kifejtés konstituálja.⁴⁵ Míg az anyagi gazdagságot nyílt társadalmi viszonyok közvetítik, az érték a gazdagság egy önközvetítő formája.

Az értéknagyságnak a társadalmilag szükséges munkaidőt megfelelően Marx egy olyan, az érték és a használati érték közötti dialektikus interakció kidolgozásának fog neki, amely a relatív értéktöbblet megjelenésével történelmi jelentőségre tesz szert, és amely a modern társadalmat átható komplex, nem-lineáris történelmi dinamikát létrehoz. E dinamika kibontakozásával egyre világosabbá válik az, hogy a kapitalizmus alapvető közvetítési formáit kísérő történetileg meghatározott társadalmi uralomforma nem más, mint az embereknek az idő általi uralma. Ezt a dinamikát, melyet Marx *A tőkében* körvonalaz, egyfelől a termelés, és tágabb értelemben, a társadalmi élet folyamatos átalakulása jellemzi. Másfelől ez a történelmi dinamika maga után vonja önnön alapvető feltételének a társadalmi élet változatlan jellemzőjeként történő folyamatos újrakonstituálását. Jelesül annak a változatlan feltételnek az újrakonstituálását, hogy a társadalmi közvetítést végeredményben a munka hozza létre, ezért az eleven munka a (társadalom egészének a vonatkozásában elgondolt) termelési folyamat szerves része marad, függetlenül a termelékenységi szintjétől. A kapitalizmus szüntelenül létrehozza az újat, miközben folyamatosan ugyanazt teremti újra.

A kapitalizmus komplex dinamikájának ez a magyarázata lehetővé teszi a modern társadalom növekedési pályájának és termelési szerkezetének a társadalmi (nem pedig technológiai) kritikai elemzését. Bár ezt itt nem tudom részletesen kifejteni, az értéktöbblet marxi kulcsfogalma nem csupán azt jelenti – ahogy azt a hagyományos értelmezések hangsúlyozzák –, hogy a többletet a munkásosztály termeli, hanem azt is, hogy a kapitalizmust egy *sajátos, önjáró növekedési hajsza* jellemzi. E keretrendszeren belül a kapitalista gazdaság növekedés problémája nem egyszerűen az, hogy krízist krízisre halmoz, ahogyan azt a hagyományos marxista megközelítések – gyakorta és helyesen – hangsúlyozták. Maga a növekedés formája problematikus, mivel a természeti környezet egyre gyorsuló pusztítását – az értéktöbblet egyre kisebb és kisebb növelése érdekében – vonja maga után. Ez a megközelítés arra enged következtetni, hogy a növekedés pályája egészen másmilyen lenne, ha a termelés végcélja nagyobb mennyiségű javak létrehozása, nem pedig az értéktöbblet-növekedés volna.

44 Vö.: Uo., 45–46.

45 Vö.: Uo., 45, 51.

Ez a megközelítés továbbá a társadalmi munka szerkezetének és a kapitalista termelés természetének kritikai elemzését is megalapozza. Rámutat arra, hogy az ipari termelési folyamatot nem technikai folyamatként kell megragadnunk, amelyet, bár egyre társadalmiasítottabb formában, a magántőkések saját céljaikra használnak. Az általam körvonalazott megközelítés magát ezt a folyamatot mint inherensen kapitalista folyamatot ragadja meg. A munka tőkének való reális alárendelésével Marx leírásában a tőke egyre kevésbé olyan erők misztifikált formája, amelyeket „ténylegesen” a munkások birtokolnak. A helyzet inkább az, hogy a tőke termelőerői egyre inkább olyan általános társadalmi termelőerőkké válnak, amelyeket már nem lehet úgy felfogni, mintha azok kizárólag a közvetlen termelőkhöz tartoznának. Az általános társadalmi tudás létrejötte és felhalmozása a proletármunkát egyre anakronisztikusabbá teszi: az anyagi gazdagság termelése függetlenné válik a közvetlen emberi munkaidő-kifejtéstől. Ez a maga során lehetővé teszi a munkaidő széles körű, társadalmilag általános csökkentését, és a munka minőségének, illetve társadalomszervezésének alapvető megváltoztatását. Azonban a kapitalizmusban ezek a lehetőségek nem valósulnak – és nem is valósulhatnak – meg; az érték és a használati érték dialektikája újrakonstituálja a proletármunka szükségességét. A tőke termelékenységnövelési hajszájának a közvetlen emberi munkaidő-kifejtésre való alapozása egy olyan ellentmondásos kombináció, amely sajátos termelésmódhoz vezet: a technológiailag egyre kifinomultabb termelés fejlődése ahelyett, hogy az embereket fölszabadítaná a fragmentált és repetitív munka kényszere alól, éppenséggel megerősíti az ilyen jellegű munka kényszerét. Hasonlóképpen a munkaidő nem csökken egy társadalmilag általános szinten, hanem egyenlőtlenül oszlik el, sokak számára pedig egyenesen növekedik.

A kapitalizmus ellentmondásáról alkotott marxi elképzelés előzetes kifejtése arra enged következtetni, hogy Marx a kapitalista fejlődést kétoldalú, egyidőben gazdagító és elszegényítő folyamatként ragadja meg. Ez azt implikálja, hogy ezt a fejlődést nem lehet egydimenziós módon megfelelően megérteni: sem a tudás és boldogság haladásaként, de az uralom és rombolás „haladása”-ként sem. Marx elemzésében, bár adott a történelmi lehetőség, hogy a társadalmi munka mindenki számára gazdagító *lehesse*, de az *ténylegesen mégis* sokak számára inkább elszegényítővé vált. A tudományos és technikai tudás gyors növekedése a kapitalizmusban nem jelent tehát egyenes vonalú előrehaladást az emancipáció irányába. Az áru és a tőke marxi elemzésének értelmében a tudásnak ez a növekedése – mely maga is társadalmilag konstituált – az egyéni munka töredezettségéhez és kiürüléséhez, illetve az emberiségnek a saját tárgyiasító tevékenységének való növekvő alárendelődéséhez

vezetett; ám egyben annak az esélyét is növelte, hogy a munka egyénileg gazdagító legyen, és hogy az emberiség nagyobb beleszólással rendelkezzen önnön sorsát illetően. Ez a kétoldalú fejlődés a kapitalista társadalom elidegenült struktúráiban gyökerezik, és Marx dialektikus elemzése szerint felül lehet kerekedni rajta (de ezt az elemzést semmiképp sem szabad egy lineáris tudományos és/vagy társadalmi haladásba vetett hittel azonosítanunk.)

Így hát Marx elemzése a kapitalizmus meghaladásának olyan fel fogását eredményezi, amely ugyan nem igenli kritikátlanul az ipari termelést, mint az emberi haladás feltételét, de nem is utasítja vissza romantikus módon az önmagában vett technológiai haladást. Kimutatván azt, hogy a kapitalizmusban kifejlődött termelési rendszer potenciálja magának a rendszernek az átalakítására is használható, Marx elemzése meghaladja ezen álláspontok ellentétét, és megmutatja, hogy mindkettő egy komplexebb történelmi fejlődés egy-egy részmozzanatát téveszti össze az egészszel. Ez a megközelítés úgy ragadja meg a lineáris haladásba vetett hit és ennek romantikus visszautasításának az ellentétét, mint ami egy történelmi antinómiát fejez ki: az ellentét *mindkét* oldala jellemzi a kapitalista korszakot.⁴⁶ Általánosabban véve Marx kritikai elmélete a kapitalizmusban történetileg kialakult formáknak sem egyszerűen a megőrzésük, sem pedig a fölszámolásuk mellett nem érvel. Elmélete inkább arra a lehetőségre mutat rá, hogy a történetileg kialakított elidegenült forma elsajátítható és ezért alapjaiban átalakítható.

Az itt nagyon tömören körvonalazott értelmezés szerint a *Grundrisse* rálátást nyújt arra, hogy Marxnak *A tőkében* kifejtett kritikája messze túlmutat a burzsoá elosztási viszonyok (a piac és a magántulajdon) hagyományos kritikáján. Nem csupán a kizsákmányolás, illetve a hatalom és gazdagság egyenlőtlen elosztásának kritikáját vonja maga után, jóllehet természetesen magában foglal egy ilyen kritikát is. Hanem inkább magát a modern ipari társadalmat mint eleve kapitalistát ragadja meg, és a kapitalizmust elsődlegesen az uralom absztrakt struktúrái, az egyéni munka és egzisztencia növekvő töredezettsége, és a vak, elszabadult fejlődési logikája felől bírálja. A munkásosztályt a tőke alapelemeként, nem pedig negációjának megtestesüléseként kezeli. A szocializmust pedig implicite nem úgy fogja föl, mint a munka és az ipari termelés beteljesülését, hanem mint a proletariátus és a proletármunkán alapuló munkaszervezés (illetve a munka társadalmi közvetítő tevékenysége által konstituált absztrakt kényszer) lehetséges fölszámolását. Ez a megközelítés a proletariátus meghaladásaként: a proletariátus és az általa végzett munka (ön)fölszámolásaként, vagyis a munka és az idő általános

46 Vö.: Uo., 531.

szerkezeti átalakításaként gondolja el a posztkapitalista társadalmat. Ebben az értelemben különbözik nemcsak a proletariátus „megvalósulásának” hagyományos marxista gondolatától, hanem a nemzeti munkásosztályok eltörlésének attól a kapitalista változatától is, amely a munka és az idő egyenlőtlen elosztásával, nemzeti és globális szinten egyaránt egy „underclass”-t hoz létre.

Bár az elemzés itt körvonalazott, logikailag absztrakt szintje nem érinti az elmúlt 30 év strukturális átalakulásai mögötti sajátos tényezők kérdését, egy olyan elemzési keretrendszert nyújthat, amellyel ezek társadalmilag és történetileg is értelmezhetőekké válnak. Ezzel egyidőben alapot nyújthat a „ténylegesen létezett szocializmus” országaink egy olyan kritikai elméletéhez, mely szerint ezek a kapitalista felhalmozás alternatív formáit, nem pedig a tőke – mégoly tökéletlen, de – történelmi tagadását képviselték. Amennyiben pedig társadalmi alapjaira vezeti vissza és bírálja a kapitalizmus absztrakt, kvázi-objektív társadalmi viszonyait, illetve a kapitalista termelés és munka jellegét, a növekedés imperatívuszát, ez a megközelítés a kortárs társadalmi problémák, elégedetlenségek és törekvések egész sorát képes oly módon kezelni, hogy ezeket a tőke fejlődésével kapcsolja össze (még ha nem is szükségképp a hagyományos osztályfogalmisággal).

Marxnak ez az olvasata tehát társadalmi univerzumunk átfogó átalakulásainak kritikai megértéséhez igyekszik hozzájárulni, oly módon, hogy meghaladja a posztmarxista diskurzusok gyenge pontjait, ám egyben a hagyományos marxista megközelítések útvesztőit is elkerüli.

*Fordította Szilágyi Botond
Az eredetivel egybevetette Szigeti Attila*